

„A vasutakat az idő hozta, és nem Ön, drága kegyelmes Úr”
 Kovalcsik József: *A kultúra csarnokai* (Művelődéskutató Intézet, Bp. 1986)

A Népszabadság recenzense, egyébként igen elismerő kritikájában, kifogásolta a címet, mondván, hogy félrevezető. Tény, hogy a könyvben legalább annyi szó esik a kultúra családiás fészkeiről, fennkölt szalonjairól, plebejus csapszékeiről, a kultúrafaló barbárság közepette menedéket nyújtó zugairól és még ki tudja hányféle otthonáról, sőt időnkénti kétségbeejtő otthontalanságáról is, mint a csarnokairól. És mégis mennyi asszociációt ébreszt már maga a cím is! Földézi a múlt századi Anglia „kommunista halljait”, amelyeket egy széles körű társadalmi mozgalom sodrában hoztak létre, és a megtalált emberi méltóság öntudatával vettek birtokba a korabeli munkások; aztán egy másik korszak és egy másik égtáj kultúrhangárait, ahol a hangerősítő berendezések torz recsegésére néma csönd vagy kényszeredett ütemes taps volt a válasz; aztán a nemzeti szimbólumok sorába emelkedett párizsi „Bobur”-t, ahol a modern vegyi üzemekre emlékeztető csőrendszerek tövében tűznyelők és egyéb mutatványosok produkálják magukat, miközben hátuk mögött az épület gyomrában ezek hömpölyögnek a kép-, könyv- és lemez-tárak között.

Vagy ha egy kicsit elszakadunk a konkrétumoktól, templomcsarnokok naiv áhítatát és rafinált szentbeszédét; vásárcsarnokok szubkultúrákat ütköztető kavalkádját és piaci farkastörvényeit; falusi tejcsarnokok közéleti diskurzusait és beszolgáltatási kötelezettségeit; üzemcsarnokokat tucat kultúrától eltompított, robotoló munkásokkal és a munka kultúrája által kezelt állattá szelídített gépekkel; műcsarnokok ünnepélyes csendjét és zajos magamutogatását. És végül, de nem utolsósorban – immár a teljes elvonatkoztatás régióiban mozogva – kultúragyárat, amelyek csarnokaiban a központi agytröszt technológiai utasításait követve folyik az előcsomagolt kultúrapi sorozatgyártása.

Ráadásul a címet a borító (Forgács Péter kitűnő munkája) finoman idézőjelbe teszi, sőt ellenpontozza is. A századfordulós hangulatot árasztó, barnás tónusú képről keménykalapos polgárok mosolyognak ránk magabizó derűvel az egykori kávéházi asztalok mellől, a mai Balettintézet árkádjai alatt, a hajdani Sugárúton. Nézzük a képet, érezzük a kávéházi terasz eleven kontaktusát a kinti étellel, magunk elé képzeljük az oszlopoktól takart utcát, amelynek neve annyiszor változott azóta, múlt és jelen hol élesen kettévál, hol furcsán összemosódik, és izgott várakozással lapozzuk fel a könyvet...

És elolvassván rá kell döbbenünk arra, hogy olyan címet úgysem lehetett volna találni, amely visszaadná a könyv teljes gazdagságát. Mert *A kultúra csarnokai* szókapcsolatot értelmező, lényegesen tárgyyszerűbb alcím (A közösségi művelődés színterei – utópiák, mozgalmak, tár-

sadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása) a kifogástalanul pontos megfogalmazás ellenére talán még kevesebbet árul el a könyv valódi értékeiről. Szakmai körök belülgéneke tekinthető, száraz szaktudományi munkát sejtet, holott Kovalcsiknak a tiszteletet parancsoló szakmai felkészültség és a zavarba ejtően gazdag és sokrétű tárgyi tudás csak trambulinnal, amelytől elrugaszkozva az európai társadalomfejlődés elmúlt kétszáz évének alapkérdéseit érintő, lenyűgözően izgalmas szellemi kalandra vezetheti olvasóit.

Mert *A kultúra csarnokai* egyszerre a művelődés legátfogóbb társadalmi, gazdasági, politikai összefüggéseit feltáró nagyszabású történeti analízis és korszakok, osztályok, rétegek, csoportok életformáját, szellemi arculatát, művelődési szokásait, jellegzetes viselkedésformáit érzékeltesen felvillantó kortörténeti dokumentumok tárháza; a modern állam manipulációs technikáinak természetrajza és az autonómia újra és újra feltörő, elfojthatatlan kísértésének a dokumentálása; szórakoztató kultúrtörténeti esszégyűjtemény és szakemberek tájékozódását segítő tudományos kézikönyv; a történelem mozgásának nyomon követése a művelődési mozgalmak tükrében és értekezés arról, hogy hogyan formálják az ember összetéveszthetetlenül egyéni szellemi arculatát a közösségi művelődés színterei; statisztikai adatok mögöttes tartalmainak aprólékos feltárása és az egykori élmény erejével ható személyes visszaemlékezések felvonultatása... Nem folytatom. Ha mégis tömören kellene jellemeznem Kovalcsik munkáját, a szó legnemesebb értelmében vett történelmi olvasókönyvnek nevezném. A múltat vallatja, de úgy, hogy közben a legkínzóbb, legaktuálisabb problémáinkról beszél. Az iskolán kívüli művelődés változásait követi nyomon, de úgy, hogy közben messze túllép választott tárgyán. Nemcsak abban az értelemben, hogy a művelődési intézményrendszer mindig magán viseli – és ezt a könyv kitűnően szemlélteti – a társadalmi berendezkedés, a hatalmi és érdekviszonyok, az egy-egy országot jellemző sajátos tradíciók és történelmi meghatározottságok „és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát”, nemcsak abban az értelemben, hogy a jelenségek önmagukon túlmutató mélyebb összefüggéseinek feltárása érdekében, ha kell, felhasználja a szociálpszichológia, a néprajz, a közgazdaságtan, a szociológia, a politológia és még sok más diszciplína credményeit; nemcsak abban az értelemben, hogy a sokszor hatalmas tér- és időbeli távolságokat áthidaló utalások, hivatkozások és képzetársítások gazdag rendszere sokféle ágazó asszociációs pályákat indít el, hanem úgy is, hogy Kovalcsik a legtetszesebb tudományos okfejtés kedvéért sem hajlandó leegyszerűsíteni vagy elszürkíteni a valóságot, és – Camus szavával –

egy pillanatra sem feledkezik meg „arról az eleven lükte-
tésről, ami az emberből nem redukálható eszmévé, és csak
az az értelme, hogy legyen”.

A tárgymutatóban csak a betűrend szeszélye sodor
egymás mellé olyan össze nem illő címszavakat, mint:
anarchisták és anglikán egyház, Académie des Sciences
(Párizs) és Acélhang (MÁVAG-dalegylet), Fröbel Nővé-
dő Egyesület és futuristák, „gittegylet” és Gorkij Palota,
GYOSZ és Gyöngyösbokréta, Hangya Szövetkezet és
Hanza-városok, homoszexuálisok emancipatórikus moz-
galma és Honi Iparvédegyelet, jakobinusok és Japán kávé-
ház, jóléti állam és Jószerencse Kör (Diósgyőr), Kábitószer
(-élvezők) és kaktusztermesztők, Krajczár egylet (Nagykő-
rös) és Krenert Art Center (USA), NATO és naturisták
(nudisták), Magyar Zsidók Pro Palestina Szövetsége és
Magyarfajta Kutyaát Tenyésztők Egyesülete, Nemzeti
Parasztpárt és Nemzeti Szalon, Rákóczi Népkör (Balmaz-
újváros) és Rákosi Mátyás Művek, „rekreációs business”
és „rendőrszocialista” munkásszervezet, úttörőpalota
(SZU) és üdvhadsereg. Ám a véletlennek ez a furcsa já-
téka mégiscsak érzékeltet valamit a szerző szándékaiból.
Kovalcsik ugyanis egyaránt nagy figyelmet szentel az egy-
idejűségben és egymás mellettiségben megmutatkozó kü-
lönbségeknek és a tér- és időbeli távolságokat áthidaló
azonosságoknak. Megmutatja, hogy egy-egy történelmi
időszakban Európa különböző országaiban milyen törek-
vések, művelődési mozgalmak, intézmény típusok létez-
tek egyáltalán, és ezek közül melyek játszottak, játszhat-
tak vezető szerepet. Ugyanakkor nyomon követi intéz-
mények, mozgalmak, irányzatok európai vándorújtát,
megmutatja, hogy ezek milyen közvetítő csatornák segít-
ségével, milyen társadalmi erők hatására és milyen érde-
kek szolgálatában jutnak el egyik országból a másikba, és
ott milyen metamorfózison esnek át, sőt jelzi azt is, hogy
hol húzódnak azok a láthatatlan, ám mégis pontosan ér-
zékelhető válaszfalak, amelyek bizonyos hatásokat egyál-
talan nem vagy csak erősen megszűrve engednek tovább.
Már az első fejezetek címei (Anglia példája, Európa fel-
zárkózik) is jelzik, hogy a mintát a múlt században első-
sorban Anglia szolgáltatta. Ott alakultak ki először a pol-
gári nyilvánosság intézményes keretei, és ott jött létre a
legszerencsésebb szintézise azoknak a tendenciáknak,
amelyeket Bibó István az európai társadalomfejlődés ér-
telmének nevez és a társadalomban jelen lévő erőszak-
mennyiség, egyoldalú alávetettség fokozatos csökkenésé-
vel, illetve a szabadságintézmények fokozatos kiteljesedé-
sével, „a társadalomtechnikák racionalizálásával, huma-
nizálásával és moralizálásával” jellemez. Innen nézve A
kultúra csarnokai a „centrum-periféria”, illetve a „megké-
settség”, probléma művelődéstörténeti értelmezésének is
tekinthető. Annál is inkább, mivel Kovalcsik igen sűrűn
idéző közép- és kelet-európai utazók nyugat-európai úti-
naplójából, élménybeszámolóiból, reflexióiból, és ezek az
írások dokumentumok óhatatlanul különböző országok el-
térő intézményrendszerét és társadalmi gyakorlatát is

szembesítik egymással. Az ilyen módon rendkívül érzék-
letessé tett különbségek egyúttal feleletet adnak arra is,
hogy az angol, majd később más nyugat- és észak-európai
példák kisugárzó hatása miatt ütközik helyenként és
időnként áthághatatlan akadályokba. Wildner Ödön az
1907-es pécsi szabadoktatási kongresszuson felszólalásá-
ban az ún. népszerű főiskolák rugalmasabb szervezeti ke-
reteinek kialakítását szorgalmazta: „Amerikai, angolok,
franciák, skandinávok, akiknél a népszerű főiskolai,
mondjuk: szabadegyetemi mozgalom igazán merész me-
derben, hatalmas hullámokban folyik, erre nem egy pél-
dát adtak. Miért kellene mindig Németország és Ausztria
pedánsabb és copfosabb irányát követni?” A könyvből vi-
lágosan kiderül, hogy Nyugat-Európában, ahol egy közép-
korig visszanyúló, több évszázados tradíció tette természe-
tessé és gyümölcsözővé a kölcsönhatások szabad áramlá-
sát, a modern ipari társadalom megteremtésével párhuzam-
osan kialakuló közéleti, művelődési formák is köny-
nyebben terjedtek el és termékenyítették meg egymást,
mint Európa keleti régióiban.

Az egyezéseket és rokon vonásokat persze nem feltét-
lenül egy követendőnek tartott példa közvetlen átvétele
eredményezi. A hatások sokszor lényegesen rejtettebb, át-
tételsebb módon érvényesülnek. Több évtizedes tetszha-
lál után rég elfelejtettnek hitt formák kelnek új életre, a
szituáció, a szemlélet vagy a szándék hasonlósága gyakran
nem is tudatosított emlékképeket, olvasmányélményeket
hív elő, váratlanul működésbe lépnek és hatni kezdenek
a gyerekkorban szerzett élmények. Sokszor nem is lehet
eldönteni, hogy követhetetlenül bonyolult áttételek se-
gítségével valóban a korábbi példa fejt-e ki hatását, eset-
leg egymáshoz nincs közük, de mindkettő azonos kultúr-
történeti előzményekre vezethető vissza, vagy csak vélet-
len egybeesésről van szó, pontosabban a sok mindenben
egyező körülmények hasonló válaszokat indukálnak. Ko-
valcsik az ilyen típusú egybecsengésekre is bőségesen so-
rakoztat fel példákat, és ezzel a történeti folytonosság rej-
tettebb összefüggéseinek a feltárásához szolgáltalt olykor
meghökkenítőnek tűnő, ám rendkívül tanulságos adalé-
kokat. Így teremtődik kapcsolat a legendás falvédőfelirat-
ok és a mai popzene dalszövegei, William Lovett múlt
században írt *Chartizmus* című könyve és a mai komplex
művelődési intézmények között. Búvópatakok bukkan-
nak a felszínre, különböző korszakok emberi szándékai
rímelnék egymásra. „Tapasztalatból mondom, hogy sok
földművelő polgártárs megalacsonyítva érzi magát lapunk-
nak veszettül magyarázó modora által. – Füleimmel hal-
lottam mondani: 'Csak olyan ez komám, mint mikor a
gyermek az álmoskönyvből mesél, nincs ebben az ország-
ról semmi okos dolog.' Tisztelni kell a népnek e komoly
kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást, s
megbosszankodjék. Azt is megírtam Vas Gerebennek,
hogy ne féltse a népet elrémüléstől, balmagyarázatokból,
s Isten tudja mitől azért, ha vele események igaz hírét, az
ország állapotát közlik.” – írja 1848-ban Arany János

Petőfi Sándornak. „Azt szeretném hát hangsúlyozni, hogy amiként az irodalom nem éri el a célját, az emberi lelkek formálását, ha a didaktika szolgálóleányává szegődik, az ismeretterjesztő irodalom sem éri el a célját, ha híg lirizálással és fellengzős retorikával próbálja megédesíteni az unalmas ismereteket, mint eddig nagyon sokszor tette. A dilettáns irodalmiaskodás nemcsak az irodalmat húzza le, hanem a pedagógiát is. Minden ismeret érdekes, ha jól, világosan, egyszerűen és embernevelő vagy ügyszerető szenvedéllyel adjuk elő.” – mondja Veres Péter 1953-ban egy országos értelmiségi ankéton.

A könyv minden sorában jelen van a történelem, lapjain mégsem a történelmi szükségszerűség menetel vakon és föltartóztathatatlanul, hanem a történelmi erőkkal viaskodva az emberi méltóság küzd jogainak elismertetéséért. Ahogy Camus fogalmazza meg az „Én fellázadok, tehát mi vagyunk” axiómájából kiindulva: „A ,mi vagyunk’ furcsa módon egy új individualizmust definiál. ,Mi vagyunk’ szemben a történelemmel, és a történelemnek számolnia kell ezzel a ,mi vagyunk’-kal, amelynek viszont a történelem sodrában meg kell őriznie önmagát. Minden kollektív cselekvés, minden emberi együttélés fegyelmet követel, nélküle az egyén idegenként cipeli az ellenséges közösség rá nehezedő súlyát. De társadalom és fegyelem célját téveszti, ha megtagadja a ,mi vagyunk’-ot. Bizonyos értelemben én egyedül vagyok a közös méltóság letéteményese, és nem engedhetem leromolni sem magamban, sem másokban.”

Kovalcsikot igen erősen foglalkoztatják ennek a közös emberi méltóságnak a megóvási esélyei. Ezért tulajdonít különös jelentőséget az önkéntes társulás, az önszerveződés, az intézményesülő szolidaritás sikeres példáinak és kudarcba fulladt kísérleteinek. És ezért nem feledkezik meg az átfogó történelmi folyamatok, összefüggések, a nagyléptékű változások elemzése közben sem az emberről. Ritkán bocsátkozik elvont fejtegetésekbe. Az általános tanulságokat és következtetéseket, a visszafogottan megfogalmazott ítéleteket is mindig emberi sorsokhoz és élményekhez, példázatokhoz is tekinthető, ugyanakkor a maguk konkrétságában is rendkívül plasztikus „esettanulmányokhoz” kapcsolja. A dokumentumokat, idézeteket sohasem rideg célszerűséggel, a gondolatmenethez igazított „szabványos méretre vágott” illusztrációként, hanem a részletek gazdagságát is érvényesítve, a bemutatott jelenség vonatkoztatási rendszerét kitágítva, a hozzákapcsolódó emberi élményeket is közvetítve használja. Igaz, nem akármilyen segítő társakra támaszkodik. Irodalmi remekművekből, jeles közéleti személyiségek, tudósok, szellemóriások írásaiból vett idézetek egész sorát vonultatja fel, és ezek a gondosan kiválogatott részletek kézzelfogható közelségbe hozzák, elementáris élménnyé avatják mindazt, amiről a könyv szól. Gondoskodnak arról, hogy a kultúra intézményeiben ne csak eszmények, ideológiák, osztály- vagy csoportérdekek, presztízs szempontok objektívációit lássuk, hanem gesztusok, viselkedésmódok, szo-

kások, tradíciók kifformálásának, a társas élet érzéki örömeinek a színtereit is.

Átfogó történelmi munkákban a gyakori idézgetés sokszor arról árulkodik, hogy a szerzőnek nincs önálló mondanivalója, ezért beszéltet maga helyett másokat. A *kultúra csarnokaiban* furcsa módon éppen a sok-sok idézet és az idézetek felhasználási módja tanúsítja leginkább a szerző szemléletének eredetiségét. Kovalcsik a legismertebb műveket is újraolvassa, a legnépszerűbb könyvekből, írásokból is képes a meghökkentő újdonság erejével ható mozzanatokot előbányászni. Százszor megrágott témákat helyez teljesen új megvilágításba, véglegesnek tartott értéktételeket kérdőjelez meg, vadonatújnak hitt törekvésekről bizonyítja be, hogy messzire visszanyúló előzményeik vannak. Agyonelemzett szerzőket rángat ki a legkülönbélebb skatulyákból, megbélyegzett vagy gyanakvással kezelt irányzatoknak, életműveknek szolgáltat igazságot. Hadat üzen a kikezdhethetlenné vélt sztereotípiáknak is. Könyvéből megtudhatjuk, hogy még az ötvenes évek elejének totális diktatúrájában is akadtak bátor emberek, akik nyilvánosan meg merték fogalmazni a hivatalostól eltérő álláspontjukat, hogy a mai magyar közművelődés legelszántabb reformerei nem tudnak felvetni egyetlen olyan lényeges kérdést sem, amely valamilyen formában ne fogalmazódott volna meg már az 1953 és 1956 közötti időszakban. „Mert a nép aktív (tehát nem passzív!) részvétele nélkül fabatkát sem érnek a demokratizálást célzó szervezeti intézkedések. Ezt kell látnunk népművelési otthonaink többségénél is, amelyek ma még nem lüktető élettel telített kulturális központok, hanem államilag szubvencionált szórakoztató intézmények, kinevezett igazgatóval, központi költségvetéssel, központilag szerkesztett működési szabályzattal. (...) De – ha csak villanásnyi ideig is – láthattuk azt is, mit jelent a nép alkotó részvétele egy intézmény életében, amelyet demokratikus szellem leng körül. A gazdakörökre gondolok, ahova napok alatt nemcsak berendezéseket varázsoltak, de még a régi bélyegzőket, könyveket is visszahozták, mert amint kiderült, ereklüként őrizték a jobb idők számára. Ilyen helyen, ahol mindent mindenki a magáénak érez és vall, elképzelhetetlen a berendezés rongálása, eltulajdonítása. Mindenki személy szerint felelősnek érzi magát az ott folyó munkáért. (...) Demokratizálni kell művelődési otthonaink életét, és építve népünk teremtő erejére, ösztönözni és segíteni kell a legváltozatosabb művelődési formákat is, amelyek megfelelnek majd a megváltozott szükségleteknek és megnőtt igényeknek – legyen ez a forma gazdakör, olvasókör, művelődési egylet vagy ma még talán ismeretlen kulturális szervezeti forma...” – idézi például Pesold Ferencet 1956-ból.

Kovalcsik nem azért tud jól ismert dolgokról is újat mondani, mintha mindenáron erre törekedne, hanem azért, mert elfogulatlanul és sokoldalúan közelít témáihoz, és nem preconcepciókhoz keres illusztrációkat, hanem a tények árnyalt elemzéséből vezeti le álláspontját.

Úgy illeszt egymáshoz legkülönbözőbb forrásokból származó idézeteket és számszerű adatokat, szubjektív visszaemlékezéseket és tárgyilagos elemzéseket, elérzékenyült vallomásokot és ironikus reflexiókat, hogy azok egymást árnyalva, kiegészítve, ellentétezzve, idézőjelbe téve az olvasót a megvizsgált téma állandó újragondolására kényszerítsék. Kovalcsik nem rágja szájba mondanivalóját, csak összeszikkasztat különböző véleményeket és álláspontokat, csak meghökkentő asszociációi támadnak, csak az egyik mondatban megbújó hívó szóról eszébe jut valami egészen más. Nem könnyíti meg az olvasó dolgát, mert nem ad lehetőséget leegyszerűsítő vagy túlságosan lekerekített tanulságok levonására. Ilyen megfontolásokból kerül a magyarországi műkedvelő színjátszás hagyományai kapcsán ugyanabba a fejezetbe vidéki primadonnák népszerűsége és munkás szavalókórusok pártosa, népszínművek genézise és Justh Zsigmond „parasztszínháza”, műsorpolitikai silányságok és csoportidentitás, kacagtató dilettantizmus és színjátszó közösségek emberi melege, divatmajmolás és személyiségformálás, narcisztikus hajlamok kiélése és politikai agitáció, Csepreghy Ferenc és Németh László, „liedertafel” dalok és Bohumil Hrabal. Ha a könyv lapjain az egyik idézetben Heller Ágnes azt mondja, hogy: „Beszélgetésnek tekintünk minden két vagy több ember közötti szóbeli cselekvést, melynek egyetlen célja gondolatok kicserélése. Ott lép tehát fel, mikor egyedeknek önálló, egymástól eltérő, tehát „kicserélendő” gondolataik vannak. Bizonyos történelmi korokban, bizonyos társadalmi rétegeknél (ahol ilyen gondolatok csak kivételes pillanatokban fakadnak) a beszélgetés nem állandó élettény, hanem ritka, mondhatnánk ünnepi alkalom”, akkor egy másikban ehhez Szabó Pál hozzáteszi, hogy: „Ahol Kör nem volt, mert ilyen falu is volt, ezeken

a helyeken pontosan és hűen pótolta a Kört a Hangya, a borbély, a kovácsműhely, a suszterműhelyek, mindenütt, mindenhol tömegével jöttek össze az emberek. (...) Még a rabok is tudnak beszélgetni száz falon át, hogyne tudnának hát azok az emberek, akik körül csak az égbolt a fal?...”

Kovalcsik elsősorban megérteni akarja a művelődés és a társas élet tényeit, feltárni többszólamúságukat, és nem ítélni. Mindez nem jelenti azt, hogy ne lennének nagyon is szilárd értékei. Az emberi méltóságról, az autonómia kísérteséről, „az eszmévé nem redukálható eleven lüktetésről” már esett szó. Szólni kell még plebejus érzelmeiről. Minden olyan emberi törekvéshez, amely nem mond ellent az imént emlegetett értékeknek, a megértés és elfogadás szándékával közelít, de megkülönböztetett rokonszenvvel fordul a mindenkori alullevők, munkások és parasztek önszervezési kísérletei, művelődési törekvései, mozgalmi és intézményei felé. Tudja, hogy lehetőségeik és eszközeik – korszakonként és országonként változó mértékben, de mindenképpen – korlátozottak, hogy autonómiájuk kiterjesztéséért, meg-megújuló, kudarcokkal terhes, keserves küzdelmet kell folytatniuk. Ezért tekinti Kovalcsik egyformán fontosnak a kultúra demokratizálását (az autonóm kultúra vívmányainak elterjesztését) és a kulturális demokráciát (az osztály-, réteg- és csoportkultúrák önkifejezési, önszervezői, intézményesülési esélyegyenlőségét), és ezért utasítja el az állam és a mindenkori uralkodó osztályok monopolizáló és manipulatív törekvéseit.

Kovalcsik az általa fontosnak tartott értékek esélyeit illetően nem túlságosan optimista, de abban azért feltétlenül bíz, hogy „mégsem vagyunk egészen vak szolgálai az időnek.”

